

Fudayl b. 'Iyâd'ın (ö. 187/802) Hayatı ve Tasavvufî Yaklaşımları

Fudayl b. 'Iyad's (d. 187/802) Life and his Sufi Approaches

Eyyup AKDAĞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü

Dr. Lecturer, Kastamonu University, Faculty of Theology,
Department of Basic Islamic Studies, Kastamonu / Turkey
eyyupakdag5@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1173-323X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Eylül / September 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Mart / March 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.462569

Atıf / Citation: Akdağ, Eyyup. "Fudayl b. 'Iyâd'ın (ö. 187/802) Hayatı ve Tasavvufî Yaklaşımları / Fudayl b. 'Iyad's (d. 187/802) Life and his Sufi Approaches".

ilted: ilâhiyat tetkikleri dergisi / journal of ilâhiyat researches 51

(Haziran / June 2019 / 1): 303-326. doi: 10.29288/ilted.462569

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Fudayl b. 'Iyâd, tasavvuf tarihi açısından tabiünden sonra gelen ilk dönemin önemli sûfîlerinden birisi kabul edilir. Onun zühd anlayışı, tasavvufî görüş ve düşünceleri daha sonra gelen sûfîleri etkilemiştir. Arap asıllı Fudayl, Horasan'da doğmuş, Kûfe'de ilim tahsil etmiş ve ömrünün son döneminde vefat ettiği yer olan Mekke'de geçirmiştir. Bu açıdan bakıldığında farklı bölgelerin neşvelerini, kültür ve medeniyet izlerini kendisinde toplamıştır. Fudayl'in sûfî kimliğinin önünde çok güçlü ilim kimliği bulunmaktadır. Fudayl'in iki mezhep imamıyla bağlantısı vardır. Bu bağlamda o, Ebû Hanîfe'nin talebesi, İmâm Şâfiî'nin de manevî neşvesinin oluşmasında etki eden hocalarından birisidir. Fudayl, manevî hayatını ilmin rehberliğine göre tanzim etmiş, Kur'an ve sünneti esas almıştır. Onun tasavvuf anlayışı zühd temellidir. Fudayl sadece zühd anlayışıyla yetinmemiş ma'rîfet, muhabbet ve rızâ gibi konularda ilk görüş beyan eden sûfîlerden olmuştur. Fudayl kendi içsel hayatının imarı dışında toplumun ıslahı konusunda mücadeleci ve aksiyoner kişiliğiyle de ön plana çıkmıştır. O, toplumun sorunlarıyla ilgilenmiş, idarenin ıslahı için gayret göstermiştir. Onun mücadelesi Ehl-i sünnet anlayışının toplumda hâkim olması ve bid'atların yok edilmesi üzerine kuruludur.

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf, Fudayl b. 'Iyâd, Zühd, Bid'at, Ma'rîfet, Muhabbet, Rıza.*

Abstract

Fudayl b. 'Iyad is regarded as one of the most important sufis of the first period, which comes just after the period of tabiün (generation come after the companion the prophet) from the point view of the history of sufism. His zuhd (asceticism) understanding and his thought of sufism influenced later Sufis. Fudayl, who was of Arabic descent, was born in Khurasan, acquired science in Kufah, and spent the last period of his life in Meccah, where he passed away. When considered from this point of view, it is seen that he collected characters, cultures and civilizations of different regions. His scientific identity is much stronger than his Sufi identity. Fudayl had a connection with both sects' Imams; He was the student of Abu Hanifa and he was one of the spiritual guides of İmâm Shafii. He arranged his spiritual life according to the guidance of the knowledge, based on the Qur'an and the Sunnah. His approach of sufism is based on the zuhd. Fudayl is not satisfied with the understanding of zuhd but he is also one of the first sufis who declare their first opinion on topics such as ingenuity (ma'rîfah), divine love (mahabbah) and contentment (ridhah). Fudayl also came to the forefront with the struggle and the acting personality for the community reclamation. He was interested in the community and its problems and made efforts to management reform. His actions were based on the destruction of the bid'ahs (false religious innovations) and the dominancy of the conception of the ahl-al-sunnah and the true tasawwuf in the society.

Keywords: *Tasawwuf, Fudayl b. 'Iyad, Islamic ascetism, Innovation, Ingenuity, Divine love, Contentment.*

Extended Summary

Fudayl b. 'Iyad is one of the eminent Sufis of the early period, the successors of the Tabi'un, in the history of Sufism. The early Sufis including Fudayl had several views and thoughts to make contributions to independent formation of Sufism. The biography of Fudayl was is of importance to shed light on the propositions on the origin of Sufism. He is a Sufi character spiritually inspired from al-Quran and al-Sunnah and lived in the regions which are wholly in the mainstream of the Islamic culture.

Being an Arab and belonging to the Tamim clan, Fudayl b. 'Iyad was born in the village of Fundin in Marw, one of the prominent settlements in Khurasan. He spent his youth in transgression (ma'siyah) away from Islam. According to the records, he was one of the bandits or brigands who harassed people and usurped their assets in between the cities of Serahs and Ebiverd. Afterwards, they say he would fall in love with a concubine (jâriya) to retire and repent upon such an atrocious life that he had adopted since his youth and hence go through some hard times.

Emigrating from his own county of birth and development to the city of Kufah to take education, he took part in the assemblies of science and discipline of Abu Hanifa (d. 767 CE/150 AH). He

had the primary interest in Hadiths, steeping himself in with Abu Hanifa's understanding of Fiqh and Aqaid. During daytime, he joined the assemblies of the great scholars in the region, and during nights he discussed the reports (Riwayah) that he had learned and heard.

From Kufah to Mecca he moved in order to gain spiritual maturity and make sheer repentance. He settled on the city outskirts taking advantage of the divine abundance of Mecca in the rest of his life. His 80-years-life would be over here on the tenth day of the hijri month of Muharram, or the Day of Ashura, in 802 CE/ 187 AH.

Fudayl b. 'Iyad had close friendship with the then Caliph Harun ar-Rashid and made friends with such important persons as Ibrahim b. Edhem and Abdullah b. Mubarak. In his meetings with the caliph, he occasionally warned and alerted him on several points, which is remarkably significant to see the priority which he gave to the reformation of administration.

He was distinguishable as a challenging person so that he assiduously cared for the social issues. At that time, he found the bid'ah as the most serious problem to spoil the society and accordingly, spryly fought against people of religious innovation (ahl al-bid'ah). He basically struggled to eradicate the innovative views on religious matters among people and rather make the line of ahl al-Sunnah dominant.

Fudayl lived an ascetic life keeping quite away from worldly attractions and self's desires as a strict worshipper. He attentively tried to spend his nights on prayers with very little sleep and to spend his days on fasting. He considered a non-worshipper as a deprived and shackled man pronouncing that such deprivation is simply caused by his or her own mistake and besides the esteem to and desire for worldly things as necrophilia. He expressed himself that he avoids mundanity like the way that people protect their dresses from filth passing by any carrion. In his sense of Sufism, the origin and essence of any evils is simply love of the world while all the goodness is basically derived from ascetism (zuhd).

He assessed ethical virtues as the primary goal in the spiritual life so that he valued being well-behaved above standing up (Qiyam) during the night and fasting during the day. His name is referred as one of the first mentioners among the Sufis on futuwwah. In tasawwuf, this term attributes to the moral traits such as self-sacrifice, altruism, benevolence, charity, humanism, forbearance, and nonindulgence. Fudayl's sense of futuwwah is based on halal earning and halal food, and he described it as "excusing and forgiving the faults of the Muslim brothers (ihkwan)".

Fudayl b. Iyad was a Sufi who firmly stuck to the Shariah and wholly subordinated to the Messenger of Allah (Rasulullah, Prophet Muhammed). He considered that the ultimate union (wuslat) with Allah is only possible under Rasulullah's guidance and advocated an understanding of pure and straight religion without any bid'ah. He perceived the assistance to people of bid'ah as helping Islam being collapsed and declared that otherwise the sins of whoever hates the individual making bid'ah can hopefully be forgiven. He viewed that none of his or her deeds will be granted and ascended to Allah and deemed staying with people of bid'ah a cause of curse and revering him or her or standing up in homage a sign of hypocrisy.

He was one of the first Sufis who ever spoke words and expressed opinion on the specific Sufi disciplines as well as maqamat and ahval; and revealed not only in worshipping but also in realization (tahaqquq) in religious and sufistic ecstasy. He adopted grading from beginning to end, ma'rifah to ridhah to mahabbah (lit. gnosis to contentment to divine love), that's, the maqam of ma'rifah is at the bottom, and those of ridhah and mahabbah is respectively above it and deemed people of ma'rifah the worthiest of ridhah maqam. He regarded muhabbah not as acquired but as innate, which is a gift from Allah to His worshipper. Allah distributes love (mahabbah) among people just like provision (rizq).

GİRİŞ

Tasavvuf tarihinin önemli müelliflerinden Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021) sahâbe ve tâbiünden sonra, kendi zamanına kadar gelen etkili sûfilere tanıttığı biyografik meşhur eseri *Tabakâtü's-sûfiyye*'ye ilk önce Fudayl b. 'Iyâd ile başlamıştır.¹ Bu alanın bir diğer önemli müellifi Ebû Bekir el-Kelâbâzî (ö. 380/990) ise *Ta'arruf* adlı eserinde sûfilere âit ilimler, onların vecd durumları, makam ve hâller konusunda ilk söz söyleyenlerden birinin de Fudayl b. 'Iyâd olduğunu beyan etmiştir.² Bu bilgiler çerçevesinde bakıldığında Fudayl b. 'Iyâd'ın tasavvufun kurumsallaşmasında ve diğer İslâmî ilimlerden ayrı müstakil bir ilim haline dönüşmesinde, etkisi olan öncü bir şahsiyet olduğu görülmektedir.

Fudayl b. 'Iyâd tasavvufun doğuş devri olarak kabul edilen zühhd döneminde yaşamıştır. İbn Haldun (ö. 808/1406) bu dönemin sûfilerini Ehl-i sünnet içinde yer alan seçkin bir zümre olarak kabul etmiştir.³ Tasavvufun bağımsız olarak teşekkülünde Fudayl b. 'Iyâd'ın da yer aldığı ilk dönem sûfilerinin görüş ve düşünceleri etkili olmuştur. Fudayl hakkında muttakîliğini ifade etmek için vera' sâhibi anlamına gelen vâri', dünya hayatına meyletmediği için de zâhid kelimesi kullanılmıştır.⁴ Hücvirî (ö. 465/1072) Fudayl'ı huzur ehlinin şahı ve vuslat dergâhının padişahı olarak vasfederek, tahalluk ve tahakkuk sahasının önde gelen isimlerinden birisi olduğunu ifade etmiştir.⁵

Fudayl b. 'Iyâd'ın hayatı tasavvufun kaynağı konusunda gündeme getirilen iddialara ışık tutması açısından da önem arz etmektedir. Serdedilen iddialara göre İslam tasavvufu İslam'ın ilk muhatabı olan Araplar nezdinde değil daha çok Hint, İran veya Yeni Eflatunculuk felsefesinden etkilenen Müslümanlar arasında yayılmıştır.⁶ Tasavvuf tarihi açısından bu iddiaları tamamen göz ardı etmek mümkün değildir. Ancak İslam tasavvufunun kaynağını sadece hâricî tesirlere dayandırarak açıklamak Fudayl örneğinde görüleceği gibi vâkiâyâ uygun değildir. Çünkü Fudayl Arap ırkına mensup ilk öncü sûfilerdendir. Fudayl'ın hayatı tamamen İslam kültürünün hâkim olduğu yerlerde geçmiş, manevi neşvesini ise Kur'an ve sünnetten almıştır.

1. FUDAYL B. 'IYÂD'IN HAYATI

Künyesi Ebû Ali, ismi ise el-Fudayl b. 'Iyâd b. Mes'ûd b. Bişir et-Temîmî el-Yerbû'î'dir. Arap ırkına ve Temîm kabilesine mensup Fudayl b. 'Iyâd, Horasan'ın

¹ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, nşr. Mustafa Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 22.

² Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, nşr. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), 23.

³ İbn Haldun, *Tasavvuf Mahiyeti*, haz. Süleyman Uludağ, 2. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984), 90.

⁴ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Beyrut: Dârü'l-kitâbü'l-'Arabî, 1407/1987), 12: 335; Abdulhalim Mahmûd, *el-Fudayl b. 'Iyâd*, 3. Baskı (Kahire: Dârü'r-reşâd, 1420/2000), 65.

⁵ Ali Osman Cüllâbî Hücvirî, *Keşfu'l-mağcûb (Hakikat Bilgisi)*, nşr. Süleyman Uludağ, 3. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 164.

⁶ Reynold Nicholson, *Tasavvufun Menşei Problemi*, trc. Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 13-35.

gözde şehirlerinden Merv'in Fündîn köyünde doğmuştur.⁷ Fudayl'ın Semerkand'da doğduğu Nesâ ehlinden olduğu ve Ebîverd'de yetiştiği de söylenir. Kaynaklarda köken olarak Ebîverd, Serahs ve Buhâra gibi isimler zikredilse de daha çok Merv asıllı olduğu hususunda ittifak vardır.⁸ Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak bazı eserlerde seksen yıl yaşadığına dair bilgiler mevcuttur.⁹ Bu bilgi ile beraber 187/802 vefat yılı¹⁰ yan yana getirildiğinde Fudayl'ın 107/725 yılında doğduğunu söylemek mümkündür.

Mu'cemu'l-buldân'da belirtildiğine göre Müslümanlar Merv'i feth ettikten sonra Fudayl'ın müntesip olduğu Benî Temîm kabilesi buraya yerleşmiş ve bu bölgenin İslamiyet ile yoğrulmasında etkili olmuştur.¹¹ O zaman Merv, bolluk ve refahın üst seviyede olduğu bir Horasan şehridir. Fudayl'ın bu yöre için: "Ben on bin cevizin bir dirheme satıldığını gördüm" demesi bölgenin mahsulünün fazlalığına, bolluğuna ve refahına işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.¹²

Fudayl'ın babası 'İyâd, Merv'de tanınan, bilinen ve bu bölgenin etkili şahsiyetlerinden birisidir. Merv'e yarım fersah mesafede bulunan 'İyad nehri, kendi ismine nispet edildiği söylenir. Baba 'İyâd b. Mes'ûd bölgenin âlim ve zâhitlerindedir. Dinî hassasiyeti yüksek, haşyetullah ve havfullah sahibi bir şahıstır. O hayatının ilk yıllarını yiğit ve bahadır olarak geçirmiştir.¹³

Gençlik yıllarında Fudayl babasının istediği üzere muttaki bir hayat sürmemiş, tam aksine İslam'dan uzak ma'şiyet üzere bir hayat geçirmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Fudayl, Serahs ve Ebîverd arasında yol kesen, insanlara eziyet veren ve onların mallarını gasp eden bir haydut bir eşkıyadır. Gençlik yıllarında benimsediği bu hayattan uzaklaşması ve tevbe etmesine sebep bir cariyeye âşık olması ve bunun sonucu gerçekleşen olaylar gösterilir. Kaynaklarda anlatıldığına göre bir gün Fudayl, âşık olduğu cariyeye kavuşmak için onun evinin duvarına tırmanırken¹⁴ şu âyeti işitir: "İman edenlerin Allah'ı anma ve hak olarak inen (Kur'an'a) karşı kalplerinin ürpermesi/saygıyla yumu-

⁷ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 22; Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, nşr. Halil en-Nâsık (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1422/2001), 25; Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, nşr. Muhibiddin Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî, 80 cilt (Beyrüt: Dârü'l-fikir, 1415/1995), 48: 377; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dimaşk li İbn-i 'Asâkir*, nşr. Rûhasiyye el-Nühâs, Riyâd Abdulhamid, Muhammed Mutî'm el-Hâfız (Dimeşk: Dârü'l-fikir, 1404/1984), 20: 298; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 12: 334.

⁸ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 22; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 25; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48: 380-382; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dimaşk*, 20: 299; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 942; Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbas, 7 cilt (Beyrüt: Dâru sâdır, 1971), 4: 49.

⁹ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dimaşk*, 20: 300; Mahmûd, *el-Fudayl b. 'İyâd*, 14-15.

¹⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 25.

¹¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkut b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 5 cilt (Beyrut: Dâru sadr, 1397/1993), 5:111.

¹² Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 23; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48: 381.

¹³ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48: 379; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dimaşk*, 20: 299.

¹⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 25; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 12: 334.

şama zamanı gelmedi mi?...” (Hadid, 57/16).¹⁵ Fudayl bu âyeti işitince: “Şu anda geldi Yâ Rabbi!” der ve hemen eski hayatını terk ederek yeni hayata dönüş yapar.¹⁶

Pek çok eserde Fudayl b. ‘İyâd’ın hidayetine sebep bir cariyeye âşık olması ve ona hovardalık yapmak için evinin duvarına tırmanması ve bu esnada Hadid, 57/16. âyetini işitmesi gösterilmektedir. Tasavvufun etkili müelliflerinden Hücvirî ise bu anlatılanları kabul etmemekte ve bu anlatılanlara şiddetle karşı çıkmaktadır. Hücvirî’ye göre Fudayl hovardalık ve çapkınlık gibi aşağılık vasıflardan uzaktır. O yaratılış olarak fütüvvet meziyetine sahip yiğit, bahadır ve erdemli bir kimsedir.¹⁷

Fudayl b. ‘İyâd, hâlis tevbenin ancak kutsal mekân Kâbe’de yapılmasının gerekliliğine inanmaktadır. Ona göre tevbenin sâdik olabilmesi için ma’rifet esaslı olması gerekir. Bu sebeple Mescid-i Haram’a gitmeden önce ilim tahsil etmeyi kendisine zorunlu bir görev kabul etmiştir. Fudayl ilim tahsili için o günün meşhur ilim merkezlerinden biri olan Kûfe’yi tercih etmiştir. Kûfe, Fudayl’in ecdadının Horasan’a gelmeden önceki mesken tuttuğu yerdir.¹⁸ Bu bağlamda Kûfe, Fudayl’in ata yurdu. Fudayl’in Kûfe’ye kaç yaşında geldiğine dair elimizde net bilgi yoktur. Ancak bazı kaynaklarda onun orta yaşı aşkın bir zamanda buraya geldiğine dair bilgiler mevcuttur.¹⁹

İlim tahsili için doğduğu ve yetiştiği bölgeyi terk ederek Kûfe’ye gelen Fudayl b. ‘İyâd, burada Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) ilim meclislerine katılmıştır.²⁰ Ebû Hanîfe’nin fıkıh ve akâid anlayışıyla derinleşen Fudayl’in esas ilgisi hadis alanında olmuştur. O gündüzleri yörenin büyük hadis üstatlarının ilim meclislerine katılarak, geceleri ise öğrendiği ve işittiği rivayetleri müzakere ederek geçirmiştir.²¹

Bir süre zâhiri ilimleri tahsil etmek için Kûfe’de kalan Fudayl b. ‘İyâd, daha sonra ruhî olgunluğunu kazanmak ve hâlis tevbede bulunmak için Mekke’ye yönelmiştir. Fudayl’in Mekke’ye kaç yaşında geldiğine dair elimizde kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak Kuşeyrî’nin (ö. 465/1072) kaydına göre Fudayl’in İbrahim b. Edhem ile Mekke’de arkadaşlıkları söz konusudur. İbrahim b. Edhem’in Mekke’den sonra Şam’a gittiği ve orada 161/777 yılında vefat ettiği bilgisini dikkate aldığımızda²² Fudayl’in en az on altı yıl Mekke’de kaldığını söylemek mümkündür. Kâbe civarına yerleşen Fudayl, hayatının son zamanlarını Mekke’nin manevî bereketinden istifade ederek geçirmiştir. Fudayl, burada seksen yıllık ömrünü 187/802 yılı Mu-

¹⁵ “...أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ...” Bk. Hasan Tahsin Feyizli, *Fezûl-Furkan Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, 4. Baskı (İstanbul, 2007), 538.

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf, 16 cilt (Beyrût: Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, 1422/2002), 7: 67; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 25; Zehebi, *Târîhu’l-İslâm*, 12: 334.

¹⁷ Hücvirî, *Keşfu’l-mağcûb*, 164.

¹⁸ Sülemî, *Tabakâtü’s-şüfiyye*, 23.

¹⁹ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 299.

²⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 466; Ebû Sa’îd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ, 13 cilt (Haydarâbâd: Meclis-i dâireti’l-meârifil-Osmâniyyi, 1382/1962), 6: 65; Hücvirî, *Keşfu’l-mağcûb*, 165; Feridüddin Attar, *Tezkiretü’l-Evliya*, nşr. Osman Yolcuoğlu (İstanbul: Gelecek Yayınları, 2016), 212.

²¹ İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48: 380; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 299.

²² Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 22.

harrem ayının onuncu günü yani âşûre günü tamamlamıştır. Son sözü: 'Ey Sevgi-
lim! Ancak sen bana merhamet edersin. Bana senden daha sevimli hiçbir şey yok-
tur.' olan Fudayl'ın cenazesi Cennetü'l-muallâ'ya defnedilmiştir.²³

Kaynaklarda Fudayl b. 'Iyâd'ın üç erkek çocuğunun ismi zikredilmektedir.²⁴ Bun-
lardan birinin ismi Ali'dir. Bu çocuğundan dolayı Fudayl, Ebû Ali olarak
künyelenmiştir. Zühd konusunda temeyyüz eden Ali'ye zâhid oğlu zâhid denmiştir.
Babası gibi hadise ilgi duyan Ali b. Fudayl, Süfyan b. 'Uyeyne (ö. 198/814), Abbâd b.
Mansûr ve Abdülaziz b. Ebî Revvâd'dan (ö. 159/776) hadis rivayet etmiştir. Kendisin-
den de Ahmed b. Abdullah b. Yûnûs hadis rivâyetinde bulunmuştur.²⁵ Nesâî (ö.
303/915) Ali b. Fudayl'ın hadis alanında me'mûn ve sika olduğunu söylemiştir.
Fudayl, bu oğlundan kendisi de hadis rivayetinde bulunmuştur. Bazı âlimler Ali'yi
zühd, ibadet ve havf konusunda babası Fudayl'dan daha üstün görmüşlerdir.²⁶

Kelâbâzî eserinde Ali b. Fudayl'ı büyük sûfiler arasında zikretmiştir.²⁷ Abdullah
b. Mübârek, Fudayl ve oğlu Ali'yi evliyâlığın yüksek mertebesi olan 'abdâl' zümre-
sinden kabul etmiş ve onlar dışında Hicaz'da abdâllardan kimsenin kalmadığını
beyan etmiştir. Abdullah b. Mübârek'e göre insanların en hayırlısı Fudayl b. 'Iyâd
ondan da daha hayırlısı ise oğlu Ali'dir.²⁸ Ali babası Fudayl'dan önce vefat etmiştir.²⁹
Târihu Bağdat'da Ali b. Fudayl'ın ölüm sebebi olarak "Ateş karşısında durdurulun-
ca onların: 'Keşke biz (dünyaya) geri döndürülseydik...'" (En'âm, 6/27) âyetini³⁰
işitmesi, bunun sonucu olarak duygusallaşması, hıçkırığa boğulması ve yere düşerek
vefat etmesi" gösterilmektedir.³¹

Ali'nin Kur'ân okunduğunda duygusallaşması ve yere düşmesi ilk değildir. Eser-
lerde onun el-Kâri'a Süresi'ni bu hassasiyetinden dolayı okuyamadığı ifade edil-
mektedir. Ali, ölümünde yaşadığı hâlin benzerini daha önceki bazı zamanlarda da

²³ Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 15: 448, 453, 583-585; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el-İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ ve şabakâtü'l-aşfiyâ*, 10 cilt (Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 1416/1996), 8: 109; Kuşeyri, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 25; Sülemî, *Şabakâtü's-süfîyye*, 23; Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsaf*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid, 2 cilt (Kâhire: Mektebetü dâri't-türâs, 1397/1977), 2: 241; İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, 48: 378, 452; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 12: 344; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dımaşk*, 20: 300.

²⁴ İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, 48: 380; Ebu'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah İbnü'l-Cevzi Sibt, *Mirâtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, nşr. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât, 'Amâm Rihâvî, 23 cilt (Dimeşk: Dârü'r-risâleti'l-ilmîyye, 1434/2013), 13: 114.

²⁵ Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmü'îd Hân, 9 cilt (Haydarâbâd: Mec-
lis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1393/1973), 8: 464.

²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8: 464; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 23; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4: 694, 11: 269; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 18 cilt (Kâhire: Dârü'l-hadis, 1427/2006), 7: 393; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dımaşk*, 20: 302; Ebu't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsi, *el-İkdu's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, 7 cilt (Beyrût, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998), 5: 290.

²⁷ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 23.

²⁸ İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, 48: 390-391; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dımaşk*, 20: 302; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*, 4: 694; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 7: 395.

²⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8: 464; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4: 694; Fâsi, *el-İkdu's-semîn*, 5: 290.

³⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8: 464; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 5: 454; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4: 694.

³¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8: 464; Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 5: 454; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4: 694.

yaşamıştır. Ebû Bekir b. ‘Ayyâş şahit olduğu bir olayı şu şekilde anlatmaktadır: ‘Bir akşam namazında ben ve Ali, Fudayl b. İyâd’ın arkasında cemaatle namaz kıldık. Fudayl Tekâsür süresini okumaya başladı لَتَرُونَ الْجَحِيمَ kısmına geldiğinde Ali daha fazla ayakta durmaya dayanamadı ve yüz üstü yere düşerek bayıldı. Ayıkması ise hayli uzun zaman aldı.’³²

Fudayl b. ‘İyâd’ın bir diğer çocuğunun ismi Muhammed’dir. Kardeşleri gibi hadis alanında temeyyüz eden Muhammed 195/810 yılında Kûfe’de vefat etmiştir.³³ Fudayl’ın kaynaklarda zikredilen bir diğer çocuğunun ismi ise Ebû ‘Abîde’dir. Fudayl bu çocuğuna yaşlılıkta sahip olduğu için ona karşı ilgisi ve sevgisi fazladır. Ebû ‘Abîde, hadis ilminde temeyyüz etmiş, babasından hadis rivayetinde bulunmuştur. İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) hadis konusunda Ebû ‘Abîde’yi zayıf kabul ederken hadis alanının önemli ismi Dârekutnî (ö. 385/995) ise güvenilir kabul etmiştir. İbn Hibbân (ö. 354/965) ise Ebû ‘Abîde’yi sikâ râviler arasında zikretmiştir. Bir süre resmî görev olarak Mısır vekâletinde bulunan Ebû ‘Abîde Mısır’dan döndükten sonra Mekke’de vefat etmiştir.³⁴ İmam Buhârî (ö. 256/870) *et-Târîhu’l-evsa’*’ta Ebû ‘Abîde’nin vefat tarihini 236/850 olarak vermiştir.³⁵

2. BAZI ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERLE İLİŞKİLERİ

Fudayl b. ‘İyâd toplumun önde gelen bazı önemli şahsiyetleriyle mülâkiliği olmuştur. Bu bölümde ilmî ve manevî şahsiyetini daha kapsamlı ortaya koymak açısından mülaki olduğu şahsiyetlerden bazılarını zikretmek yerinde olacaktır.

Ebû Hanîfe (ö. 150/767): Fudayl b. ‘İyâd’ın ilmî kişiliğinin oluşmasında Ehl-i sünnet taraftarı olup bi’at ehli ile mücâdelesinde Ebû Hanîfe’nin özel bir yeri vardır. Fudayl Kûfe’de Ebû Hanîfe’nin meclislerine katılarak ondan fıkıh tahsil etmiştir.³⁶ Fudayl kendi lisanı ile üstadı Ebû Hanîfe’yi şu şekilde ifade etmiştir: “Fâkihtir fikhî iyi bilir. Vera’ ile meşhurdur. Malı fazladır. Malını tasadduk etmede mâruftur. İlim ta’limine gece ve gündüz sabır gösterir. Sükûtu çok, konuşması azdır. Haram ve helal konusunu açığa çıkması için çok gayret ederdi. Kendisine sunulan bir konu hakkında sahih hadis varsa ona uyar, sahih hadis yoksa sahabe ve tabiîn kavillerine uyardı. Eğer bunlar da yoksa kıyas yapardı.” Fudayl bizzat kendisi Ebû Hanîfe’nin cenazesine katılmış, izdihamdan dolayı cenaze namazının altı kere kılındığını ifade etmiştir.³⁷

³² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’l-nübelâ*, 7: 407; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmü’id Hân, 9 cilt (Haydarâbâd: Meclis-i dâireti’l-meârifî’l-Osmâniyyi, 1393/1973), 8: 464.

³³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 3: 134, 4: 276, 13: 603; İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48: 380.

³⁴ İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 62: 41; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4: 942, 5: 980; Ebu’l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü’l-mizân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, 10 cilt (Dımeşk: Dârü’l-beşâir, 2002), 9: 119; Fâsî, *el-İkdi’-s-semîn*, 5: 449, 6: 301; Sibt, *Mirâtü’z-zamân*, 13: 114.

³⁵ Buhârî, *et-Târîhu’l-evsa’*, 2: 367.

³⁶ Hücvirî, *Keşfu’l-mahcûb*, 165; Attar, *Tezkiretü’l-Evliya*, 212.

³⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 466; Sem’ânî, *el-Ensâb*, 6: 65.

İbrahim b. Edhem (ö. 161/777): Sülemî'nin kaydettiğine göre Fudayl'ın arkadaşlık ettiği sufilerden birisi İbrahim b. Edhem'dir.³⁸ Kuşeyri'ye göre bu arkadaşlık Fudayl'ın Mekke dönemine rastlar. İbrahim b. Edhem, Fudayl gibi Horasan menşeli bir sûfidir.³⁹ Tabakât kitaplarına baktığımızda Fudayl ile İbrahim b. Edhem'in vera' ve zühd konusundaki yaklaşımları, sünnete sarılıp bid'atlere karşı mücadeleleri, hikmetin zâyi edilmemesi, çalışıp kendi mâişetlerini helal yoldan kazanmaları gibi birçok hususta aynı hâl ve düşünceye sahip olduklarını görmekteyiz.⁴⁰

İbrahim b. Edhem'in talebesine: "Gece namazı kılamasan da gündüz oruç tutamasan da önemli değil. Sen mâişetini helal yoldan kazanmaya bak" diye yaptığı nasihat ile⁴¹ Fudayl b. 'İyâd'ın: "Karnına girenin helal mi yoksa haram mı olduğuna dikkat eden kişi Allah katında siddiklerden yazılır" sözü⁴² aynı manayı aynı zevki aynı tasavvufi neşveyi ifade etmektedir.

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797): Fudayl b. 'İyâd'ın çok yakın candan ve samimî arkadaşlarından birisi Abdullah b. Mübârek'dir. Kaynaklarda Fudayl ile Abdullah b. Mübârek arasında uhuvve/kardeşlik akdinin olduğu belirtilmektedir.⁴³ Merv doğumlu olan Abdullah b. Mübârek baba tarafından Türk ırkına mensuptur. İlim tahsiline yirmi üç yaşında başlayan Abdullah b. Mübârek zamanın ilim merkezleri olan Basra, Hicaz, Yemen, Mısır, Şam ve Irak'a yolculuklar yapmıştır. Hadis alanında temeyyüz eden Abdullah b. Mübârek Merv'de hadisleri tedvin eden ilk âlimdir. Abdülalâh b. Mübârek Fudayl gibi Ebû Hanîfe'nin talebesi olmuş ve onun dostluğunu kazanmıştır.⁴⁴

Fudayl b. 'İyâd Abdullah b. Mübârek'in ev hayatını takdir etmiş ve "gözüm onun gibisini görmedi" diyerek ona duyduğu hayranlığını ifade etmiştir.⁴⁵ Aynı hayranlığı Abdullah b. Mübârek de kendisinden hadis rivayetinde bulunduğu Fudayl için şu sözlerle ifade etmiştir: "Yeryüzünde Fudayl'dan daha faziletli kimse kalmadı. Fudayl şanı yüce rabbani bir imamdır." Ayrıca Abdullah b. Mübârek; "Allah'ın Fudayl'ı doğruladığını, onun lisanından hikmeti aktırdığını ve ilminin de fayda verdiğini" beyan etmiştir.⁴⁶

Bazı eserlerde Fudayl b. 'İyâd ile Abdullah b. Mübârek'in yer yer birbirlerini eleştirdikleri ve ikaz ettikleri de belirtilmektedir. *Târihu Bağdat*'da Fudayl'ın İbü'l-Mübârek'e: "Sen bize zühdü yani az ile yetinmeyi emrediyorsun. Oysa görüyorum ki sen Horasan'dan Harem bölgesine mallar getiriyorsun, bu iş nedir?"

³⁸ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 35.

³⁹ Kuşeyri, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 22.

⁴⁰ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 35-38; Kuşeyri, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 22.

⁴¹ Kuşeyri, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 22.

⁴² İbn 'Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, 48: 446.

⁴³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4: 950.

⁴⁴ Raşit Küçük, Abdullah b. Mübârek, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 122-124.

⁴⁵ Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 16: 542; İbn 'Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, 48: 387.

⁴⁶ İbn 'Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, 48: 389; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4: 942.

diye sorduğu, İbü'l-Mübârek'in de bu soruya cevap olarak: "Ben bu ticareti geçimimi sağlamak, ikramda bulunmak ve Rabbime itaat etmek için yapıyorum, başka bir gayem yoktur" dediği belirtilmektedir.⁴⁷

Cihat yönü ağır basan Abdullah b. Mübârek de kardeşi Fudayl'ı fiili cihattan uzak olduğu için eleştirmiştir. Şâm diyarında düşmanla cihat halinde iken İbü'l-Mübârek Fudayl'ı ikaz eden meşhur beyitleri kaleme almıştır.⁴⁸ Bu beyitlerde İbü'l-Mübârek Fudayl'ı kastederek Haremeyn'de ibadete çekilmenin kolaylık, bu zamanda esas gerekli olanın cihat meydanında küffarla savaşmak olduğunu ifade etmiştir. Fudayl'a sen bâtılda atları yorarken biz ise atlarımızı cihat meydanında yoruyoruz diye seslenen İbnü'l-Mübârek ifadelerini şu şekilde sürdürmüştür: "Sen gözyaşı akıtarak yanağımı kınalarken biz ise kanlarımızla boğazlarımızı kınalıyoruz. Misk kokusu sizin olsun bize ise at nallarının şakırtısı, toz ve dumanı yeter." Bu beyitler kendisine ulaştığı zaman Fudayl ağlamış, kardeşimin sözü doğrudur ve bunları bana nasihat vermek için yazdı demiştir.⁴⁹

Hârûn Reşîd (ö. 193/809): Fudayl b. 'İyâd hayatının olgunluk dönemini, ömrünün son yirmi altı yılını Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd'in (786-809) hilafetinde geçirmiştir. Bu süre içerisinde Fudayl ile Hârûn Reşîd arasında sıcak ve samimi dostluk ve arkadaşlık kurulmuştur. İlme düşkün olan ve âdil bir yönetim anlayışı sergileyen Hârûn Reşîd'in en çok değer verdiği şahısların başında Fudayl gelmektedir. Hârûn Reşîd hac farızasını ifâ etmek için bulunduğu Mekke'de Fudayl'ı hep ziyaret etmiş onun dua ve tavsiyelerini almış ve: "Ulemâ içinde Mâlik'ten daha heybetlisini Fudayl'dan da daha vera'lisini görmedim" diyerek Fudayl'a olan takdirini beyan etmiştir.⁵⁰ Fudayl, Hârûn Reşîd ile karşılaştığı her zaman hep ona "Ey güzel yüzlü insan!" diye hitap etmiş ve ümmetin sorumluluğu konusunda yer yer uyarıda bulunmuştur.⁵¹

Fudayl b. 'İyâd'ın halife ile olan ilişkisi çıkar ve menfaat ilişkisi değil, bir âlim sūfinin yöneticilere yapması gereken ikaz ve irşat ilişkisine dayanmaktadır. Esasında Fudayl, ikaz ve irşat kastı olmadığı sürece ulemânın sultan ve yöneticilere yakın olmasını uygun görmemektedir. Ona göre bir âlim sultanı ancak dua, nasihat ve uyarı için ziyaret etmelidir. O Hârûn Reşîd ile ilişkisini bu çerçevede kur-

⁴⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11: 388.

⁴⁸ علمت أنك في العبادت تلعب يا عابد الحرمين لو أبصرتنا
فخويلنا يوم الكريهة تتعب من كان يتعب خيله في باطل
فحوزنا بدماننا تتخضب أو كان يخضب حدّه بدموعه
وهج السناكب والغبار الأشهب ربح العبير لكم ونحن عبيرونا
قول صحيح صادق لا يكذب ولقد آتانا عن مقال بيننا

أنف امرئ ودخان نار تلهب لا يستوى وغبار خيل الله في
Beyitler için bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekir b. Ali el-Herevî, *el-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât* (Kâhire: Mektebetü's-sikâfeti'd-diniyye, 1423), 61.

⁴⁹ Herevî, *el-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*, 61.

⁵⁰ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 12: 335; Fâsî, *el-İkdü's-şemîn*, 5: 449-450.

⁵¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 16: 9; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48: 435, 73: 293, 303; İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 48; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 13: 428.

muştur. Fudayl, Hârûn Reşîd'in kendisine takdim ettiği hediyeleri hiçbir zaman kabul etmemiştir.⁵²

Fudayl b. 'İyâd, Hârûn Reşîd'e nefsin hile ve aldatmacaları konusunda ikazları olduğu gibi⁵³ havf konusunda da şu şekilde uyarıları olmuştur: "Ey Emîra'l-müminin! Havf ve hüznün mesken tutabilmesi için kalbini boşalt. Bu ikisi yani havf ve hüzn, seni ma'siyet işlemekten alı koyar ve seni cehennem ateşinden uzak tutar."⁵⁴ Fudayl toplumun selametinin, idarenin islahından geçtiğini iyi bilmektedir. Ona göre idareciler sâlih kimseler ve yaptıkları işler de güzel olursa o idarecinin yönetiminde yaşayan insanlar iyilik üzere bulunurlar. Fudayl insanların irşadına yöneldiği gibi idarenin islahı için de çok gayret ve çaba göstermiştir. Yöneticilere dua ederek, onlara hüsn-i niyetle yaklaşmıştır. Fudayl'in şu sözü bu anlatılanları özetler mahiyetindedir: "Şayet benim müstecâb bir duam olsaydı onu imam/yönetici için kullanırdım."⁵⁵

İmâm Şâfi'î (ö. 204/820): Beyhakî (ö. 458/1066) *Menâkıbü'ş-Şâfi'î* adlı eserinde İmâm Şâfi'î'nin hocaları arasında Fudayl b. 'İyâd'ın adını zikreder.⁵⁶ İmâm Şâfi'î'nin manevî neşveyle tanışmasında en önemli hocalarından birisi Fudayl'dır. İmâm Şâfi'î şikle dalan özü unutan sûfi görüntüsünde olan birçok şahsiyeti eleştirdiği ve tepki gösterdiği halde Fudayl b. 'İyâd'ın sohbetlerine katılmış onun sözlerini beğenmiş ve onun bazı sözlerini de nakletmiştir. Naklettiği sözlerden birisi şudur: "Kâbe'den uzak olduğu halde Kâbe'yi tavaf eden nice insandan ecir bakımında daha büyük olanlar vardır."⁵⁷ Hücvirî *Keşfu'l-Mahcûb* adlı eserinde İmâm Şâfi'î'nin fütüvvet ve vera' vasıflarıyla temeyyüz ettiğini beyan etmektedir.⁵⁸ İmâm Şâfi'î'nin fütüvvet neşvesinin kaynağı, mürebbisi Fudayl'ın görüş ve düşünceleri olması muhtemeldir.

3. İBADET HAYATI VE GÜZEL AHLAK TELAKKİSİ

3.1. İbadet Hayatı

Fudayl b. 'İyâd'ın hayatını üç dönem şeklinde değerlendirmek gerekir. Doğduğu ve gençlik yıllarını geçirdiği Merv dönemi tâ'attan uzak masiyet üzere geçerken Kûfe dönemi ise yoğun olarak ilim tahsiliyle, ömrünün son yıllarını geçirdiği Mekke dönemi ise ibadet ve zühd ağırlıklı olarak geçmiştir. Fudayl Mekke döneminde ibadete düşkün, dünyanın çekiciliğinden ve nefsin arzularından mümkün merteye uzak bir zühd hayatı yaşamıştır. O, çok az uyuduğu geceleri ibadetle, gündüzleri ise oruçlu geçirmeye dikkat etmiştir. İbadetten uzak olan kulları,

⁵² İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 98; İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 48.

⁵³ İbn 'Asâkir, *Târîhu medineti Dimaşk*, 73: 303.

⁵⁴ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 3001; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 12: 335.

⁵⁵ İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 91; İbn 'Asâkir, *Târîhu medineti Dimaşk*, 48: 447.

⁵⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkıbü'ş-Şâfi'î*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar (Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, 1390/1970), 2: 311.

⁵⁷ Beyhakî, *Menâkıbü'ş-Şâfi'î*, 2: 175; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî, *Âdâbü'ş-Şâfi'î ve menâkıbhühü*, thk. Abdülğani Abdülhâlık (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1424/2003), 159, 238.

⁵⁸ Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 181.

mahrûm ve zincire vurulmuş olarak kabul etmiştir. Kulun ibadetten mahrum olmasını da bizzat kulun kendi hatasından kaynaklandığını ifade etmiştir.⁵⁹

Fudayl b. 'İyâd'a göre kul ibadet ve tâ'ata müdâvim olduğu sürece azîz, ma'siyete daldığı sürece de zelildir. O duasında hep şöyle niyaz etmiştir: "Allah'ım beni ta'at izzetiyle azîz eyle, ma'siyet zilletiyle zelil eyleme."⁶⁰ Geceleri mümkün mertebe az uyuyan zamanı ibadet ve Kabe'yi tavafla geçiren Fudayl'a: "Neden uyumuyorsun?" diye sorulduğunda "Bir kimse cehennemini sesini duyar da nefsi-ni uyumaya nasıl hazırlar?" diye cevap vermiştir.⁶¹ Fudayl'ın ifadesine göre: "Kul Allah'a farzlardan daha üstün bir amelle yakınlık elde edemez. Farzlar malın ana sermayesi, nafileler ise malın kârıdır."⁶²

Fudayl b. 'İyâd ibadete riyanın bulaşmaması için riyadan hep uzak durmuş ihlâsa dikkat etmiştir. Fudayl'a göre riya ile yapılan ta'atlar Allah'a yükseltilmez. Riyâ sahipleri Allah'ın sevgisinin dışında kalırlar.⁶³ Fudayl amellerin en hayırlısı olarak gizli olanı kabul etmiştir.⁶⁴

3.2. Güzel Ahlak Telakkisi

Fudayl b. 'İyâd manevî hayatın ana gayesi olarak güzel ahlakı görmüştür. O kulun güzel ahlaklı olmasını gece kıyâmından ve gündüz sıyâmından daha üstün tutmuştur.⁶⁵ Kendisine getirilen çocukların başlarını okşamış ve onların yaratılışlarının ve ahlaklarının güzel olması için hep dua etmiştir.⁶⁶ Müridanına: "Güzel ahlaklı kimselerle beraber olun! Çünkü onlar insanı hayra çağırır. Kötü ahlaklı insanlardan uzak durun! Çünkü onlar insanı şerre davet eder" diyerek güzel ahlak hususunun önemini kavratmaya çalışmıştır.⁶⁷

Fudayl b. 'İyâd Müslümanların birbirlerine karşı saygılı olmaları ve eziyet etmemeleri hususuna dikkat çekmiştir. O bu hususu şu şekilde ifade etmiştir: "Haksız yere bir köpeğe ve domuza bile eziyet edilmeyeceğine göre bir Müslümana nasıl eziyet edilebilir."⁶⁸ "Bana güzel ahlaklı bir fâcirin arkadaşlığı, kötü ahlaklı bir âbidin arkadaşlığından daha güzel geliyor"⁶⁹ diyen Fudayl: "İnsan, kendisinden arkadaşı emin olduğu gibi düşmanı da emin olmadıkça muttakilerden olmaz" diyerek güzel ahlak hususuna vurgu yapmıştır.⁷⁰

⁵⁹ Mahmûd, *el-Fuđayl b. 'İyâd*, 140.

⁶⁰ Mahmûd, *el-Fuđayl b. 'İyâd*, 58.

⁶¹ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 96; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 942.

⁶² Mahmûd, *el-Fuđayl b. 'İyâd*, 20.

⁶³ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 446.

⁶⁴ İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 48; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dımaşk*, 20: 310.

⁶⁵ İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 48.

⁶⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6: 283.

⁶⁷ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 409.

⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 7: 396.

⁶⁹ Sibt, *Mirâtü'z-zamân*, 13: 112.

⁷⁰ Abdülkâdir b. Mûsa b. Abdullah el-Geylânî, *el-Ğunye li tâlibi tarîkı'l-Hak*, thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed, 2 cilt (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997), 1: 271.

Fudayl b. 'Iyâd fütüvvet anlayışı ile temeyyüz etmiş bir şahsiyettir. Onun ismi fütüvvet konusunda ilk söz söyleyen sûfiler arasında zikredilmektedir. Tasavvufta bu terimle fedakârlık, diğerkâmlık, iyilik, yardım, insan severlik, hoşgörü ve nef-sine söz geçirme gibi ahlâkî nitelikler kastedilir. Fudayl fütüvveti; "ihvânın kusu-runu görmemek affetmek" olarak tarif etmektedir.⁷¹

Fudayl b. 'Iyâd'ın fütüvvet anlayışının temelini ise helal kazanç ve helal lokma konusu oluşturur. Onun Kûfe ve Mekke hayatına baktığımızda dünyalık olarak refah ve bolluk içinde bir hayat geçirmediği kendi elinin emeğiyle maişetini kazanmaya gayret gösterdiği görülmektedir. O, Mekke'de sahip olduğu eşeğiyle su satıcılığında bulunmuş buradan kazandığını kendisi ve ailesi için harcamıştır. Eşegini kastederek: "Ben Allah'a isyan edip etmediğimi eşeğimin bana sergilediği hareketlerden ve hizmetçimin o gün bana sergilediği kötü ahlakından biliyorum." demiştir.⁷²

Maişeti bolluk içinde olmasa da Fudayl b. 'Iyâd hiçbir zaman yönetici ve zenginlerden gelen atıyyeleri kabul etmemiştir.⁷³ Küçükük helal bir kazancı yetmiş yıllık ibadetten daha faziletli görmüş, midesine girenin helal mi yoksa haram mı olduğuna dikkat edenin Allah katında 'sıddıklar'dan yazılacağını beyan etmiştir.⁷⁴ Ona göre zühd hayatının temeli, ruhî zevklerin aslı ve esası helal rızka dayanır. Nimeti dile getirmeyi ve yâd etmeyi nimete şükür olarak gören Fudayl, Allah'ın muttaki kullarına, ummadıkları yerlerden, hesap edilmeyecek şekilde rızıklar bahsettiğini ifade etmektedir.⁷⁵

Fudayl b. 'Iyâd'a göre insanoğlu doğruluk ve helali talep etmekten daha üstün bir şeyle tezeyyün etmemiştir. Helal olan azizdir. Helal az bile olsa Allah katında bereketli ve değerlidir. Fütüvvet ve helal lokma konusu Horasan ekolünün en ön-de gelen hususiyetlerinden kabul edilmektedir.⁷⁶

4. FUDAYL'IN BİD'AT VE BİD'AT EHLİNE KARŞI TAVRI

Fudayl b. 'Iyâd şeri'ata sımsıkı yapışmış, tam bir iktidâ ile Rasûlullah'a tabi olmuş bir sûfidir. O, Allah'a vuslatın ancak Rasûlullah'ın rehberliğinde olacağı görüşünde ve bid'atın karışmadığı saf, duru bir din anlayışını savunmaktadır. Bid'at ehline yardımı İslam'ın yıkılmasına yardım gibi görmüş, bid'at sahibine buğuz edenin günahlarının bağışlanacağını umduğunu beyan etmiştir.⁷⁷ Fudayl bid'at sahibinin hiçbir amelinin kabul edilmeyeceği ve bu amellerin Allah katına yükseltilmeyeceği görüşündedir.⁷⁸ O, bid'at ehli ile oturmaya lanetin inmesine sebep ola-

⁷¹ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 30.

⁷² İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 109; İbn Halikân, *Veşeyâtü'l-a'yân*, 4: 48.

⁷³ Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 167; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dımaşk*, 20: 328.

⁷⁴ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 24; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 393.

⁷⁵ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 26.

⁷⁶ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 43.

⁷⁷ İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 103; Ebül-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis* (Lübnân: Dârü'l-fikir, 1421/2001), 15.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Telbisü İblis*, 15.

rak gördüğü gibi bid'at sahibine saygı göstermeyi onun için ayağa kalkmayı da nifak yani münafıklık alameti olarak da kabul etmiştir.⁷⁹

Fudayl b. 'İyâd, öğrencilerine yolda mübtedi' gördüğünüz zaman yolunuzu değiştirin diye tavsiyede bulunmuş, fâsık kabul ettiği bid'at ehline kız verilmeyeceği görüşünü ifade etmiştir. Ona göre bid'at ehline kız verilmesi rahmin kesilmesi yani akrabalığın sona erdirilmesi anlamına gelmektedir.⁸⁰ Öyle ki kendisi ile bid'at sahibi arasında hiçbir birlikteliğe razı olmayan Fudayl'a göre mübtedi' ile haşır neşir olana hikmet verilmez.⁸¹ Mübtedi' ile oturmak ve onun yanında bulunmak hikmetin verilmesine engel teşkil etmektedir. Müridin manevi hayatını etkileyen olumsuz hususların başında bu durum gelir.⁸² Sünnet ehli ve hayırlı tüm insanlar mübtedi'lerden uzak kalmışlardır. Fudayl, bid'at ehlini kötü ahlaklı insanlar olarak kabul etmiş ve kötü ahlakla hikmetin yan yana bulunamayacağı ifade etmiştir. Ahlakın sirayet ettiği bilincinde olan Fudayl bu hususu dikkate alarak talebelerinden bid'at ehlinde uzak durmalarını ısrarla istemiştir.⁸³

Fudayl b. 'İyâd'a göre bid'atle mücâdelede hidayet yolunun müntesiplerinin sayısal olarak azınlıkta olmasının önemi yoktur. O bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: "Kur'an ve sünnet temelli hidayet yoluna yapış o yolun sâliklerinin az olmasını önemseme. Dalâlet ve bid'at yolundan ise uzak dur, bu yolun müntesiplerinin çok olması seni aldatmasın."⁸⁴ Belâzürî (ö. 279/892), *Ensâbü'l-êşrâf* adlı eserine kaydettiğine göre Fudayl, bid'at ehli olarak gördüğü kimselerin çok ve yaygın olmasından şikâyetçidir. Yakın dostu Süfyân es-Sevrî'ye: "Nerede sıdk ve doğru insan göster de onunla oturayım" sözü bu hususu belirtmesi açısından dikkat çekicidir. Sevrî ise Fudayl'ın birçok insanı bid'at ehli olarak görmesinden dolayı rahatsızlığını ifade etmektedir.⁸⁵

Fudayl b. 'İyâd'ın kimleri bid'at ehli ve hangi konuları bid'at olarak gördüğüne dair kaynaklarda çok olmamakla beraber bazı bilgiler mevcuttur. Fudayl bid'at ehlinin en şerlisi olarak Rasûlullah'ın (a.s.) ashâbına kızanları görür. Ona göre en güvenilir ve en değerli amel sahabeyi sevmektir. Fudayl sıdk ve ashab sevgisi olmak üzere iki hususun kişinin kurtuluşuna sebep olduğunu beyan etmektedir.⁸⁶

Sahabe hususunda olumsuz tavır sergileyenleri bid'at ehli olarak gören Fudayl b. 'İyâd'ın bu konudaki görüşleri şu şekildedir: "Allah'ın sevdiğini muhakkak ben de severim. Onlar Hz. Muhammed'in (a.s.) sahabesidir. Allah'ın sevmediğini ben de sevmem. Çünkü onlar hevâ ve bid'at ehlidir."⁸⁷ Hz. Ebû Bekir'den başlaya-

⁷⁹ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dîmaşk*, 48: 397-398; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dîmaşk*, 20: 308.

⁸⁰ İbn Hibbân, *es-Şîkât*, 8: 415; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 15.

⁸¹ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfîyye*, 24; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dîmaşk*, 48: 398; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 15.

⁸² İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dîmaşk*, 20: 308; Mahmûd, *el-Fudayl b. 'İyâd*, 23.

⁸³ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dîmaşk*, 20: 312.

⁸⁴ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dîmaşk*, 20: 312.

⁸⁵ Belâzürî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Ensâbü'l-êşrâf*, thk. Süheyl Zükkâr, Rıyâd ez-Zerkeli, 13 cilt (Beyrût: Dârü'l-fikir, 1417/1996), 11: 313.

⁸⁶ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dîmaşk*, 32: 450, 48: 397.

⁸⁷ Mahmûd, *el-Fudayl b. 'İyâd*, 22.

rak dört halifenin isimlerini ayrı ayrı zikrederek onlara tabii olunması gerektiğini ifade eden⁸⁸ Fudayl Hâricî ve Şîa müntesiplerini bid'at ehli olarak kabul etmiştir. Çünkü Hâricîler Kur'an'ın hükmüne razı olmadığı için Hz. Ali'yi tekfir ederken Şîa ise hilafetin sadece Hz. Ali ile evladının hakkı olduğunu söyleyerek diğer sahabeye karşı menfi tavır sergilemişlerdir.

Fudayl b. 'İyâd Mu'tezile ve Cehmiye görüşlerini savunanları da ehl-i bid'at olarak kabul etmiştir. O Hâricî ve Şîa müntesipleri ile mücadele ettiği gibi ilahi sıfatları reddeden Kur'an'ın mahlûk olduğunu ileri süren Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742), Cehm b. Safvân (ö. 128/745) ve Mu'tezile taraftarları ile de mücadele etmiştir. Bu mücadele de en önemli konu Kur'an'ın halkı meselesidir. O, Kur'an'ın mahlûk değil kelâmullah olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁸⁹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf* isimli meşhur eserinde sûfilere Kur'an'ın mahlûk olmadığı hususunda ittifak ettiklerini bildirmektedir. Sûfilere göre Kur'an ne cisim ne cevher ne de arazdır. Kur'an dilde okunan, mushafda yazılı, kalpte mahfuz olan kelâmullahtır.⁹⁰

Fudayl b. 'İyâd Allah'ın âyetlerine pervasız ve cesurca dalan kimseleri husûmet ve bid'at ehli olarak görmüştür. Bu bağlamda Fudayl, Cehm b. Safvân'ın itikadî görüşlerini benimseyen Cehmiye mezhebi müntesiplerine karşı bir mücadele içinde bulunmuştur. Cehm b. Safvân akılla naklin çelişebileceğini iddia etmiş ve naklin akılla te'vil edilmesi gerektiğini savunmuştur. O, Hakk'ın yaratıklara nisbet edilen sıfatlarla nitelendirilmesinin teşbihe yol açabileceği iddiasından dolayı Allah'ın sıfatlarını kabul etmemiştir. Allah'ı arş gibi belli bir mekâna veya cihete nisbet etmeyi uygun görmemiş bu çerçevede her yerde mevcut olan sınırsız varlığın bir yere inmesini/nüzûlu reddetmiştir.⁹¹ Fudayl Cehmiye'nin tam zıddı Kur'an ve hadisler ışığında nüzulün hak olduğu görüşünü savunmaktadır. Fudayl bu konudaki yaklaşımını talebelerine şu şekilde ifade etmektedir: "Cehmî sana nüzul eden Rabbi ben inkâr ediyorum derse sen ona ben dilediğini yapan, her şeye muktedir olan Rabbe inanıyorum de."⁹²

5. TASAVVUFÎ NEŞVESİNİ YANSITAN BAZI KAVRAMLAR

Bu bölümde tasavvufun öncü şahsiyetlerinden birisi olan Fudayl b. 'İyâd'ın bazı tasavvufî kavramlar hususunda görüş ve yaklaşımları ifade etmek yerinde olacaktır:

Zühd: Zühdü hayrın anahtarı olarak gören Fudayl b. 'İyâd dünyadaki zâhitliği âhirete olan rağbetin göstergesi olarak kabul etmiştir. Ona zühd konusu soruldu-

⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 7: 409; Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Heysem, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Salâh b. Fethî Hilâl, 4 cilt (Kâhire: el-Fârûku'l-hadise, 1427/2006), 1: 292.

⁸⁹ Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el-Mağrâvî, *Mevsû'atü mevâkıfi's-selef*, 10 cilt (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007), 3: 103.

⁹⁰ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 41.

⁹¹ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7: 234-235.

⁹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, nşr. Abdurrahman 'Amire (Riyâd: Dârü'l-maârif, 2010), 33; Geylânî, *el-Gunye li tâlîbi tîrîki'l-Hak*, 1: 127.

ğunda o kanaatin zenginlik olduğunu söylemiştir. “Allah’ım! Bizi dünyaya zâhid eyle” diye sürekli duada bulunan Fudayl’a göre kalplerin, amellerin ve bütün iştekinin güzelliği zahitliğe bağlıdır.⁹³

Fudayl b. ‘İyâd dünyaya rağbeti ve sevgiyi, leşi sevmek gibi görmüştür. O, insanların leşin yanından geçerken elbiselerini pislikten koruduğu gibi kendisinin de dünyadan bu şekilde uzak olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴ Onun tasavvuf anlayışına göre bütün şerhlerin temeli ve esası dünya sevgisine dayanır, bütün hayırların temeli ise zühde dayanır. O bu konudaki görüşünü şu şekilde beyan etmiştir:

Allah şerrin tamamını bir evde topladı, bu evin anahtarını dünya sevgisi yaptı. Allah yine hayrın tümünü bir evde topladı, bu evin anahtarını da zühd yaptı.⁹⁵ Bu ifadelerden açıkça anlaşılacaktır ki zâhid dünyanın çekiciliğine aldanmayacak, maksûdunu unutmayacaktır. Burada şu hususu hatırlatmakta fayda vardır. Sûfilerin dünya dedikleri üzerinde yaşanan yer küre değil, mahbûbu ve maksûdu unutturan dünya nimetleridir. Bu bağlamda kula Allah’ı unutturan her şey dünyadır, kulun bunlardan uzak olması gerekir.

Zühdü âhirete rağbetin bir ölçüsü kabul eden⁹⁶ Fudayl b. ‘İyâd zühdün daha çok ulemaya yakıştığını vurgulamaktadır. Ona göre ulema eğer zâhid olsalardı muhakkak zâlimlerin boyunları onlara boyun eğilirdi.⁹⁷ Fudayl, Süfyan b. ‘Uyeyne’ye (ö. 198/814) bu çerçevede şunu nasihat etmiştir: “Ey âlimler topluluğu! Sizler ülke içinde kandiller gibisiniz. Fakat sizler aydınlık değil, karanlık oldunuz. Hidayete erdiren yıldızlar gibi olmanız gerekirken şaşkın hale düştünüz. Sizler bu emirlere, sultanlara yakınlaşmaktan utanmıyor musunuz?”⁹⁸

Fudayl b. ‘İyâd dünyâ ile âhireti iki zıt kutup olarak görür. Kulun kalbinde dünya sevgisi değil âhret sevgisinin ağır basması gerektiği görüşündedir. O talebelerine bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “Kim âhireti isterse bu dünyasına zarar verir. Kim de dünyayı talep ederse bu da onun âhretine zarar verir. Dünyayı kovun atın! Çünkü dünya dâr-ı fenadır. Dâr-ı bekâ için çalışın.”⁹⁹ Ayrıca Fudayl mümin için dünyanın zaten gamlı, kederli ve ferahının az bir yer olduğunu özellikle beyan etmektedir.¹⁰⁰

Fudayl b. ‘İyâd insanın yaratılışında dünya sevgisi ve tûl-i emel olmak üzere iki hasletin hep var olduğunu söylemektedir. Zühd hayatının esas, bu iki hasletle mücadeleye dayanmaktadır. Bu iki hasleti tahrik eden insanın bizzat kendi nefsidir. Oysa dünyada nefsin arzu ve şehvetini terk etmek kadar zor bir şey yoktur.¹⁰¹ Fudayl’a göre dünyaya rağbet ve sevginin alameti tûl-i emel’dir. Tûl-i emel şakîliktir, bedbahtlıktır, kasr-ı emel ise saâdet, mutluluktur.¹⁰² Fudayl; kalb kas-

⁹³ İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dîmaşk*, 61: 146.

⁹⁴ İsfehânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 8: 88; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dîmaşk*, 20: 300, 314.

⁹⁵ Sülemî, *Tabakâtü’s-şüfîyye*, 26; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dîmaşk*, 20: 314.

⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’l-nübelâ*, 7: 396.

⁹⁷ Mahmûd, *el-Fudayl b. ‘İyâd*, 145.

⁹⁸ Mahmûd, *el-Fudayl b. ‘İyâd*, 30.

⁹⁹ İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dîmaşk*, 48: 445.

¹⁰⁰ İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dîmaşk*, 48: 445.

¹⁰¹ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 8: 98-99.

¹⁰² İbn ‘Asâkir, *Târîhu medîneti Dîmaşk*, 48: 416; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târîhi Dîmaşk*, 20: 314.

veti, gözyaşının olmaması, hayânın azlığı, dünyaya rağbet ve tûl-i emel gibi hususları şakiliğin beş alâmeti olarak kabul eder.¹⁰³

Hüzün: Kuşeyrî, hüznü sülük ehlinin bir vasfı olarak görür. Eserindeki kayda göre hüzün kalbi sıkarak dağılmasına engel olan bir hâldir. Hüzün hâli mürîdi kısa zamanda muradına eriştirir.¹⁰⁴ Dervişlik yoluna girdikten sonra Fudayl'ın hâlinde genel olarak hüzün hâkimdir. O, tövbesinden sonra gülmekten kaçınmış sürekli hüzünlü ve düşünceli bir hâl yaşamıştır. Abdullah b. Mübârek ve Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) gibi zamanın önemli isimleri Fudayl öldüğünde “yeryüzünde hüzün ortadan kalktı” diyerek Fudayl'ın hüzün hâline işaret etmişlerdir.¹⁰⁵

Hüznün bir yönü va'îd konusunda yani âhirette karşılaşılabilecek ceza konusunda duyulan korkuyu ifade etmektedir. *et-Ta'arruf* adlı eserde kaydedildiğine göre ilk dönem sûfilere havf ve recâ dengesinde havf yönüne daha çok yaslanmışlardır. Onlar günahın affedilmesi konusunda Allah'ın fazlını ümit ederken cezâ konusunda da Allah'ın adaletinden hep çekinmişlerdir. Sûfiler Allah'ın va'îdinin sadece kendileri için vadinin ise kendi dışındakiler için geçerli olduğu duygusuyla yaşamışlardır.¹⁰⁶

Fudayl b. 'Iyâd hüznü Allah'ın sevgisinin bir nişânesi olarak görür. Ona göre Allah bir kulu sevdi mi onun gamını ve hüznünü çoğaltır. Bir kula buğz etti mi o zaman da ona dünyayı genişletir.¹⁰⁷ Bu bağlamda Müminin dünyada kederli ve hüzünlü olması lazımdır. Fudayl kulun istikamet üzere olduğu sürece havf hâlini recadan üstün tutardı. Ona göre ölüm yakınlaştığında ise recâ hâli havftan daha üstündür.¹⁰⁸

Fudayl b. 'Iyâd'ın hüznü yoğun olarak yaşadığı anlar daha ziyade Kur'ân okuduğu ve dinlediği zamanlardır. Fudayl okunan âyetlerin manalarına dalar, hüznü artar ve çok zaman da gözünden yaşlar akardı.¹⁰⁹ Talebeleri Fudayl'ın Tekâsür sûresini dinlediği zaman hüzünlendiği ve sakallarını ıslatacak kadar ağladığına şahit olmuşlardır. Ayrıca Fudayl cenazeye iştirak ettiğinde de hüznü artar, duygulanırdı. Talebesi İbrahim b. Eş'as bu durumu şu şekilde beyan etmektedir:

Fudayl ile cenazeye gittiğimizde o insanlara vaaz eder hatırlatmalarda bulunurdu. Bu vaazlarda duygulanır ve ağlardı. Sanki o arkadaşlarına ve dünyaya veda eden, âhirete ise gidecek gibi bir duygu içinde olurdu. Kabristana gelir, mevtalar arasına oturur, hüznünlendir ve ağlardı.¹¹⁰

¹⁰³ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 415.

¹⁰⁴ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 175.

¹⁰⁵ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 390; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 942, 12: 336.

¹⁰⁶ Kelâbâzi, *et-Ta'arruf*, 56-58.

¹⁰⁷ İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 88; Bağdâdi, *Târîhu Bağdâd*, 12: 305; İbn Halikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 48;

Askalâni, *Lisânü'l-mizân*, 5: 191; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dımaşk*, 20: 318.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dımaşk*, 20: 306, 328.

¹⁰⁹ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dımaşk*, 20: 302.

¹¹⁰ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48: 383, 451; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 4: 942.

Kendi iç dünyasının dışında Fudayl b. ‘İyâd’ın hüznünlü hâlinde yaşadığı dönemin dini ve siyasî toplumsal olayların da etkisi büyüktür. O, sahabe ve tabiîn zamanındaki din anlayışından uzaklaşılmasından ve dünyaya rağbetin artmasından dolayı rahatsız ve hüznünlüdür. Özellikle insanların sünneti terk ederek bid‘atlara yönelmesi onu hep hüznünlü kılmıştır. Fudayl’ın: “Bu öyle bir zamandır ki ferah duyulacak hiçbir taraf kalmadı. Her yer gam ve kederle doldu” ifadesi bu durumu anlatmaktadır.¹¹¹

Kaynaklarda Fudayl b. ‘İyâd’ın hüznünlü hâlini oğlu Ali’nin vefatı dışında hayatı boyunca hep muhafaza ettiği görülmektedir. Fudayl oğlunun vefat haberini alınca Allah’ın kazasına razı olduğunu beyan ederek tebessüm etmiş ve gülmüştür. Bu durumu Ebû Ali er-Râzî şöyle anlatmaktadır: “Otuz sene Fudayl ile arkadaşlık yaptım. Oğlu Ali’nin öldüğü gün hariç ne kakhaha attığını nede gülümsemediğini gördüm.” Bunun sebebi Fudayl’a sorulunca: ‘Allah’ın benim için sevdiği her işi ben de severim’ diyerek cevap vermiştir.¹¹²

Fudayl b. ‘İyâd’ın hayatının son devresinde hiç gülmediği halde oğlunun vefat haberini aldığında gülme sebebini çocuğu ölen bir âlime verdiği şu nasihatte cevabını bulmak mümkündür: ‘Farz et ki bir baba kendisi ve çocuğu hapisanededir. Oğlu hapisaneden çıktığında baba sevinir mi üzülür mü?’ Âlim: “Babanın sevinmesi daha yerindedir’ der. Bu cevap üzerine Fudayl âlime şöyle seslenir: ‘Sen ve oğlun hapisanededesiniz. Üzülme! Oğlun hapisaneden kurtulmuştur.’”¹¹³ Fudayl kendisi gülmekten kaçındığı gibi başka insanların da gereksiz gülmelerini yadırgamıştır. Fudayl’a göre kulun gülmesi cehaletine delalet eder. O bu konudaki görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “Şaşılacak bir şey olmadan gülmek ve geceyi uykusuz geçirmediği halde sabahleyin tekrar uyumak cehaletten kaynaklanan iki huydur.”¹¹⁴

Hikmet: Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın hikmeti dilediğine verdiği, hikmete nâil olanın çok hayra sahip olduğu beyan edilmektedir.¹¹⁵ Sufilere göre hikmet nefsi tanımak, nefsin yol açtığı zararları anlamak nefsin nasıl eğitileceğini tanımak, güzel ahlakı, dünya fitnessini ve ondan korunma yollarını bilmeye denir.¹¹⁶

Fudayl b. ‘İyâd sûfiler arasında hikmet yönü ağır basan bir şahsiyettir. Fudayl’ın bu yönüne zamanın önemli isimlerinden *Kitâbü’z-zühd ve’r-rekâik* adlı eserin sahibi Abdullah b. Mübârek şu şekilde işaret etmektedir: “Allah Fudayl’ı doğrulamış ve lisanına hikmeti vermiştir. Onun ilmi kendisine ve insanlara fayda sağlamıştır...”¹¹⁷ Fudayl’a göre ulemâ çoktur hükemâ ise azdır. İlimden esas

¹¹¹ Abdülvehhâb Şa’rânî, *Veliler Ansiklopedisi*, trc. Abdülkadir Akçiçek (İstanbul: Erkam Yayınları, 1407/1986), 1: 223.

¹¹² İsfehânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 8: 100; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 26; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 300; İbn Halikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 4: 49.

¹¹³ İbn ‘Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 48: 448; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 329.

¹¹⁴ Sülemî, *Tabakâtü’s-şüfiyye*, 26.

¹¹⁵ Bk. Bakara 2/269.

¹¹⁶ Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, 99.

¹¹⁷ İsfehânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 8: 168; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 302.

murad hikmettir. Kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir. Fudayl hakiki manada peygamber varisi olarak hikmet sahibi olan âlimleri görür.¹¹⁸ Ona göre kim Allah'a sıdk ile muamelede bulunursa Allah ona hikmet verir. Âlimin hikmete kavuşması tevazudan kaynaklanır.¹¹⁹

Fudayl b. 'Iyâd'a göre hikmete kavuşmanın en temel noktası Rasûlullah'ın rehberliğinde yol almak ve bid'atlardan sakınmaktır. O bid'at sahibiyile beraber olana asla hikmetin verilmeyeceği görüşünü ifade etmektedir.¹²⁰ Kul, bid'atlardan uzak olduğu sürece hikmete kavuşur. Ona göre Mümin kelamı az, ameli çok olandır. Münafık ise kelamı çok ameli az olandır. Müminin kelamı hikmet, sükûtu tefekkür, nazarı ibret, ameli ise iyiliktir.¹²¹

Ma'rifet: Ma'rifet, Allah ve onun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevî tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi demektir. Ma'rifet, Allah'ın kuluна verdiği bir nur bir lütuftur. Sûfiler Allah'ın sadece akılla bilinmesini yetersiz görürler. Onlara göre Allah'ın hakiki manada bilindiği yer kalptir. Kalbe ma'rifet girdiği zaman, kalb nurlanır, aydınlanır ve onun ışığıyla irfan ehli hakikati seyreder ve safâ bulur.¹²²

Fudayl b. 'Iyâd ma'rifetullâha eren bir kimsenin kesinlikle dalâlete düşmeyeceği görüşündedir.¹²³ O, manevî hayatını sadece zühd boyutunda değil onun ilerisi yani ma'rifet boyutunda da idrak etmiş bir sûfidir. Hayatına baktığımızda Fudayl'in hem zühd boyutunu hem de mârifet boyutunu zevk ettiğini görmekteyiz. Bu tecrübelerden sonra ulaştığı kanaat şudur: Vuslat yani mârifet sadece zühd boyutunda; çok namaz kılmak, çok oruç tutmakla elde edilmez. Ona göre mârifet üç şeyle elde edilir. Bunlar; can cömertliği, göğüs selameti ve ümmete nasihat duygusudur. Fudayl'in göğüs selameti olarak ifade ettiği kalbin mâsivadan temizlenip tasfiye edilmesidir. Çünkü kalp ma'rifetin mekânıdır. Ma'rifetin gerçekleşebilmesi için kalbin ağıyardan temizlenmesi esastır. Bu durum kalpte gerçekleştiğinde ma'rifet mümkün olmaktadır.¹²⁴

Fudayl b. 'Iyâd, kalbi ma'rifetten uzak hale getiren onu kasvetlendiren, karartan ve öldüren üç şeye dikkat çekmektedir. Bunlar; çok yemek, çok uyumak ve çok konuşmaktır.¹²⁵ Tasavvuf yoluna giren dervişin yüce manevî zevkleri idraki bunları göz önünde tutmasıyla mümkündür. O, mârifetullahta sevgi ve korku dengesini şu şekilde kurmaktadır: "Korku olmaksızın Allah'ı sadece muhabbet yoluyla bilen kimse sevinç ve kendini beğenme içinde helak olur. Kim ki Allah'ı havf yoluyla bilirse uzaklık ondan kesilir. Kim ki Allah'ı hem sevgi hem de korku

¹¹⁸ Mahmûd, *el-Fuḍayl b. 'Iyâd*, 53-54.

¹¹⁹ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 315.

¹²⁰ Sülemî, *Ṭabakâtü's-şüfiyye*, 24; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 308.

¹²¹ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 317.

¹²² Kelâbâzi, *et-Ta'arruf*, 69.

¹²³ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 319.

¹²⁴ Sülemî, *Ṭabakâtü's-şüfiyye*, 24.

¹²⁵ Sülemî, *Ṭabakâtü's-şüfiyye*, 26.

yoluyla bilirse Allah onu sever, kendine o kimseyi yakın eder ve ona bilmediğini öğretir. Kim Allah'ı gerçek bir ma'rifetle bilirse o dalâletten uzak olur. Allah'ı hakkıyla tanıyan O'na bütün tâkatı ile ibadet eder. Kimin ma'rifeti fazla olursa onun ibadete karşı hırsı o kadar çok olur. Muhabbetin çok olması mârifetin hakikatindedir.”¹²⁶

Rızâ: Fudayl b. 'İyâd rızâyı; 'kulun Allah'tan Allah'ın da kuldân razı olması' olarak kabul eder. Ona göre rızâ, zühitten daha yüksek bir makamdır. Çünkü rızâ makamında Allah'ın vermesi veya vermemesi kalpte aynı seviyededir.¹²⁷ Fudayl'a göre kalpte bu seviye hâsıl olduğunda mürid Allah sevgisi konusunda gayesine ulaşmıştır.¹²⁸ Fudayl rızâ makamını 'mukarreblerin' makamı olarak kabul eder. "Eğer yakınlık kazanmışlardan ise, artık rahatlık, 'hoş kokulu güzel rızık' (revhun ve reyhân) ve Na'im cenneti vardır." (Vâkı'a, 56/89-90) âyetlerine işaret ederek, mukarribler ile Allah arasından 'revhun ve reyhan'dan başka bir şey olmadığını ifade etmektedir.¹²⁹ Bu ifadeden anlaşılıyor ki Fudayl'a göre rızâ makamı, Allah'a en yakın makamdır. O, bu makamın aslı ve hakikatinin de zühde dayandığını ifade etmektedir.¹³⁰

Fudayl b. 'İyâd mârifet, rızâ ve muhabbet şeklinde baştan sona doğru devam eden bir derecelenmeyi kabul eder. Ona göre mârifet altta onun üstünde rızâ onunda üstünde de muhabbet makamı yer alır. O, rızâ makamına en layık olarak ehl-i mârifetullahı görür.¹³¹ Mârifetin üstünde de muhabbet gelir. Kendisine: 'Kul muhabbetullâha nasıl erer?' sorusuna 'Onun vermesi veya vermemesi senin yanında eşit olduğu zaman' diye cevap vermesi bu hususu teyit eder.¹³²

Fudayl b. 'İyâd'a göre Allah insanlar arasında muhabbeti taksim ettiği gibi rızık da taksim etmiştir. Çok kaygılı bir şekilde rızık endişesi çekmek, temel hedef olarak dünyaya bağlanmak doğru değildir. O hasedi rızâ makamında olmaması gereken bir ahlak olarak görür. Çünkü haset taksime razı olmamak anlamına gelir, buda ilacı olmayan manevi bir hastalıktır.¹³³ Fudayl rızık ile muttakilik arasında olumlu bir ilişkinin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre muttakilik rızıkı celb etmektedir. Kul takvâ sahibi olduğu zaman Allah o kula hesap edilmeyecek kadar rızıklar bahşeder.¹³⁴ Bu çerçevede rızıkın bereketi, dünyalık işlerin düzene konulması hep kulun takvası ile alakalıdır.

Muhabbet: Tasavvufi eserlerde muhabbet kalbin Allah'a yönelmesi olarak tarif edilmektedir. Muhabbet kulun kalbine doğan saygı hissidir.¹³⁵ Bağdat doğumlu

¹²⁶ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 319.

¹²⁷ İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, 48: 399; İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 309.

¹²⁸ İbn Manzûr, *Muhtaşaru târihi Dimaşk*, 20: 310.

¹²⁹ İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 97.

¹³⁰ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 24.

¹³¹ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 24.

¹³² Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, 4: 942.

¹³³ İsfehâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8: 99.

¹³⁴ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 26.

¹³⁵ Kelâbâzi, *et-Ta'arruf*, 128, 129.

zâhit sûfilerden birisi olan Şiblî (ö.334/945) muhabbeti, mahbûb dışında kalpte ne varsa hepsinin yok edilmesi olarak kabul etmektedir. Ona göre bu durumu ifade etmek için muhabbet kelimesi kullanılmıştır.¹³⁶

Sevgi olarak Allah'ın yeterli olacağını savunan¹³⁷ Fudayl b. 'İyâd sevgide dilin ve kalbin aynı seviyede olmasını gerekli görür. Kalbinde sevgi olmadığı halde diliyle sevgi iddiasında bulunanlara Allah'ın lanet edeceğini, o kişinin kulağını sağır, basiretini de gidereceğini beyan etmektedir.¹³⁸ Fudayl'a göre muhabbetin hakikati dünya ve âhiret hayatında kurb ve bu'dda hep mahbûbu tercih etmektir.¹³⁹ Fudayl muhabbeti kesbî değil vehbî olarak kabul eder. Ona göre muhabbet kula Allah'ın bir ikramdır. Nasıl ki Allah insanlar arasında rızkı taksim ettiği gibi muhabbeti de taksim etmiştir.¹⁴⁰

SONUÇ

Tabîinden sonra ilk tabakanın önemli sûfilerinden Fudayl b. 'İyâd'ın hayatı Merv, Kûfe ve Mekke olmak üzere üç farklı yerde geçmiştir. Onun hayatının Merv dönemi ma'siyet ağırlıklı geçerken, Kûfe dönemi ilim tahsili ve Mekke dönemi ise yoğun olarak riyâzet ve ibadet şeklinde geçmiştir.

Fudayl b. 'İyâd'ın dinî ve tasavvufî anlayışının özünde Horasan neşvesi, Kûfe ilmi ve Mekke maneviyatı birleşmiştir. Onun sûfî kimliğinin önünde çok güçlü ilim kimliği vardır. Zamanın ilimlerini tahsil eden Fudayl özellikle hadis alanında temeyyüz etmiş ve bu alanın sayılı muhaddislerinden kabul edilmiştir. Ebû Hanîfe'nin talebesi İmâm Şâfi'î'nin de hocası olan Fudayl'ın görüş ve düşüncelerinin yayılmasında ilmî şahsiyeti etkili olmuştur.

Fudayl b. 'İyâd dinî ve tasavvufî neşveyi sadece ibadet boyutunda değil, tahakkuk boyutunda da zevk etmiştir. O, makam ve hâller, sûfilere âit ilimler konusunda ilk söz söyleyen, ilk görüş beyan eden sûfilerdendir. Onun zühd, üns, fütüvvet, marifet, muhabbet ve rızâ gibi kavramlara verdiği anlamlar tasavvufî çevrelerde dikkate alınmıştır.

Zühd hayatını tercih eden Fudayl b. 'İyâd, talebelerini Allah'ı unutarak dünya nimetlerine dalmamaları hususunda uyarmıştır. O; marifet, muhabbet ve rızâ gibi yüce hâl ve makamların temelinde hep zühdün varlığını görmüştür. Ona göre zühd anlayışına sahip olmayan kimselerin yüce manevi mertebelere ulaşması söz konusu değildir.

Helal rızık hususunda hassas davranan Fudayl b. 'İyâd, kimseye muhtaç olmamak için kendi eliyle maişetini kazanmaya çalışmış, buradan kazandığını kendisine, ailesine ve yakınlarına harcamıştır. O, insanoglunun doğruluk ve helal ka-

¹³⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 351.

¹³⁷ İbn 'Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, 48: 410.

¹³⁸ Sülemî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, 26.

¹³⁹ Mahmûd, *el-Fudayl b. 'İyâd*, 146.

¹⁴⁰ İbn 'Asâkir, *Târihu medineti Dımaşk*, 48: 446.

zancı talep etmekten daha üstün bir şeyle tezeyyün etmediğini ifade etmiş ve helal rızkı manevi hayatın temeli olarak görmüştür.

Fudayl b. ‘İyâd mücadeleci kişiliğiyle de ön plana çıkmaktadır. O, toplumun sorunlarıyla ilgilenmiş, toplumun ıslahı için gayret göstermiştir. Kendi zamanında toplumu ifsat eden en önemli husus olarak bid’atı görmüş ve bu bağlamda ehl-i bid’ata karşı aktif mücadele içinde bulunmuştur. Onun mücadelesi toplumda bid’at düşüncenin ortadan kaldırılması bunun yerine ehl-i sünnet çizgisinin hâkim olması esasına dayanmaktadır.

Fudayl b. ‘İyâd, Abdullah b. Mübârek gibi bazı önemli sûfi şahsiyetlerle arkadaşlıklar kurduğu gibi zamanın halifesi Hârûn Reşid’le de samimi dostluklar kurmuştur. Fudayl zaman zaman görüşmelerinde halifeyi uyarılmış ve ikazlarda bulunmuştur. Bu husus Fudayl’ın idarenin ıslahına verdiği önem açısından dikkat çekicidir.

KAYNAKÇA

- Askalânî, Ebu’l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer. *Lisânü’l-mîzân*. Thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 10 cilt. Dımeşk: Dârü’l-beşâir, 2002.
- Attar, Ferüdüddin. *Tezkiretü’l-Evliya*. Nşr. Osman Yolcuoğlu. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2016.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf. 16 cilt. Beyrût: Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, 1422/2002.
- Belâzürî, Ebu’l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Ensâbü’l-eşraf*. Thk. Süheyl Zükkâr - Rıyâd ez-Zerkelî. 13 cilt. Beyrût: Dârü’l-fikir, 1417/1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Menâkıbü’ş-Şâfi’î*. Thk. Es-Seyyid Ahmed Sakar. Kahire: Mektebetü dâri’t-türâs, 1390/1970.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu’l-evaş*. Thk. Mahmûd İbrahim Zâyd. 2 cilt. Kâhire: Mektebetü dâri’t-türâs, 1397/1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Halku efâli’l-‘ibâd*. Nşr. Abdurrahman ‘Amîre. Rıyâd: Dârü’l-maârif, 2010.
- Fâsî, Ebu’t-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed. *el-‘İkdü’s-semîn fi târihi’l-beledi’l-emîn*. Thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 7 cilt. Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1998.
- Feyzli, Hasan Tahsin. *Feyzü’l-Furkan Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. 4. Baskı. İstanbul: Server İletişim, 2007.
- Geylânî, Abdülkâdir b. Mûsa b. Abdullah. *el-Ğunye li tâlibî çarîki’l-Hak*. Thk. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed. 2 cilt. Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1417/1997.
- Gölcük, Şerafettin. “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 234-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdullah. *Mu'cemu'l-buldân*. 5 cilt. Beyrut: Dâru sadr, 1397/1993.
- Herevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekir b. Ali. *el-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*. Kâhire: Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, 1423.
- Hücvirî, Ali Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-mahcûb (Hakikat Bilgisi)*. Nşr. Süleyman Uludağ. 3. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınlar, 2010.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan. *Târîhu medîneti Dımaşk*. Nşr. Muhibbiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Ğarâme el-'Amravî. 80 cilt. Beyrut: Dârü'l-fikir, 1415/1995.
- İbn Ebî Heysem, Ebû Bekir Ahmed. *et-Târîhu'l-kebir*. Thk. Salâh b. Fethî Hilâl, 4 cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-hadîse, 1427/2006.
- İbn Haldun. *Tasavvuf Mahiyeti*. Nşr. Süleyman Uludağ. 2. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1984.
- İbn Halikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Thk. İhsân Abbas. 7 cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1991.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Şikât*. Thk. Muhammed Abdülmü'îd Hân, 9 cilt. Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1393/1973.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Muhtaşaru târihi Dımaşk li İbn-i 'Asâkir*. Nşr. Rûhasiyye el-Nühâs, Rıyâd Abdulhamid, Muhammed Mutî'm el-Hâfiz. 31 cilt. Dımeşk: Dârü'l-fikir, 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Telbîsü İblîs*. Lübnân: Dârü'l-fikir, 1421/2001.
- İsfehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-aşfiyâ*. 10 cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 1416/1996.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-taşavvuf*. Nşr. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1413/1993.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Nşr. Halil en-Nâsık. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1422/2001.
- Küçük, Raşit. "Abdullah b. Mübarek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Nicholson, Reynold. *Tasavvufun Menşei Problemi*. Trc. Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Mağrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman. *Mevsû'atü mevâkıfi's-selef*. 10 cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Mahmûd, Abdulhalîm. *el-Fudayl b. 'Iyâd*. 3. Baskı. Kahire: Dârü'r-reşâd, 1420/2000.

- Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim. *Âdâbü'ş-Şâfiî ve menâkıbuhû*. Thk. Abdülğani Abdülhâlık. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Sem'ânî, Ebû Sa'îd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. Nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ. 13 cilt. Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1382/1962.
- Sıbt, Ebu'l-Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Kızıoğlı b. Abdulllah İbnü'l-Cevzî. *Mirâtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. Nşr. Muhammed Berekât, Kâmil Muhammed el-Harrât, 'Ammâr Rihâvî. 23 cilt. Dımeşk: Dârü'r-risâleti'l-İlmiyye, 1434/2013.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn. *Tabakâtü's-şüfiyye*. Nşr. Mustafa Abdülkadir 'Atâ. Beyrût: Dârü-l-kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Şa'rânî, Abdülvehhâb. *Velîler Ansiklopedisi*. Trc. Abdülkadir Akçiçek. 4 cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 1407/1986.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*. 18 cilt. Kâhire: Dârü'l-hadis, 1427/2006.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*. Nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987.